

Dossier Willem Mengelberg en de tweede wereldoorlog

Is dat niet erg lang geleden, kun je afvragen, de affaire van de 'foute' Willem Mengelberg, dirigent van het Concertgebouworkest? Zeker, maar na Michiel de Ruyter heeft ons land niet zóveel grote namen voortgebracht. Wie op internet Willem Mengelberg intikt kan kiezen uit honderden artikelen, foto's, muziekfragmenten, cd-aanbiedingen en films vanuit Amsterdam en New York. De legende leeft dus nog. Was het niet de NRC lezersservice die enkele jaren geleden nog werd overvallen door de grote vraag naar Mengelbergs vooroorlogse Matthäus Passion op cd? Opmerkelijk dat uitgerekend een jurist de naoorlogse perikelen rond de wereldberoemde dirigent oprakelt. Nu is Mr. Frederik Heemskerk (*1939) niet de eerste de beste. Hij zwaaide af als raadsheer van het gerechtshof in Den Haag, maar hij is ook voorzitter van de Willem Mengelberg Society. Met 'Het dossier Mengelberg' levert hij een interessant, prettig leesbaar boek af over een affaire die inmiddels zowat een mensenleeftijd achter ons ligt: zijn houding tijdens de Tweede wereldoorlog. Naast enkele behaagzieke boekjes is er over Mengelberg het nodige geschreven, met twee gezaghebbende en doorwrochte boeken van Frits Zwart, oud-directeur van het door de staatssecretaris de nek omgedraaide Nederlands Muziek Instituut, aan kop. Van zijn pildikke Mengelbergbiografie is het wachten nog op het tweede deel. Eveline Nikkels, voorzitter van de Gustav Mahler Stichting Nederland en ook bestuurslid van de Willem Mengelberg Society, bezorgde onlangs het boekje 'Mahler en Mengelberg, een vriendschap onder collega's', maar het jongste boek van Heemskerk biedt een unieke kijk op de zaak Mengelberg, de dirigent die zoals bekend na de oorlog een dirigeerverbod van zes jaar kreeg (tot 1 juli 1951) en nooit meer in Nederland het rostrum zou bestijgen, overigens ook vanwege afnemende gezondheid. 'Dan ben ik 79', steunde hij in zijn chalet in Zwitserland toen de uitspraak hem werd overgebracht. Opmerkelijk ook is het gehannes ter ministerie waar keer op keer een visumaanvraag van Mengelberg werd geweigerd, zodat hij niet naar Nederland kon komen, ook niet om voor de Eeraad gehoord te worden. d.w.z. hij mocht eenmalig wel komen maar zou dan niet terug kunnen keren naar zijn chalet in Zwitserland. Mengelberg is dus nooit gehoord in zijn eigen zaak. Zijn vele aanvragen voor een visum werden keer op keer fijngemalen door 't ambtelijk apparaat. Daardoor kon Mengelberg bijvoorbeeld niet op een uitnodiging vanuit Italië ingaan. De minister 'Ik acht het niet gewenscht dat de Heer Mengelberg op dit ogenblik zou optreden als vertegenwoordiger van de Nederlandsche cultuur'. In 1950 krijgt Mengelberg officieel het verzoek zijn (vele) Nederlandse onderscheidingen in te leveren. Pas zomer 1950 ontvangt de dirigent via het nederlandse consulaat in Davos zijn paspoort. Zijn laatste wens was om nog eenmaal in Nederland te dirigeren, waarbij hij aan najaar 1951 dacht,' bij wijze van afscheid' Hij overlijdt op 22 maart 1951 en wordt op zijn 80^e verjaardag in Luzern begraven.

De naoorlogse ereraden

Na mei 1945 werden in Nederland in korte tijd meer dan 150.000 ‘politieke delinquenten’ opgesloten, zijn er 14.000 berecht wegens hun ‘onvaderlandslievende houding’ gedurende de oorlog en verschenen 50.000 personen voor tribunalen. De berechting gebeurde grotendeels op basis van nieuwe regels en met behulp van speciale organen. In het achief van ‘Bijzondere Rechtspleging’ is daarvan bijna vier strekkende kilometer dossierarchief bewaard gebleven. Verschillende in der haast opgetrommelde ereraden en rechtspraken stonden voor een schier onmogelijke taak. Na de oorlog werden 39 mensen geëxecuteerd. De NSB-er en radiospreker Max Blokzijl

(foto Blokzijl)

eindigde nog voor NSB-leider Anton Mussert als eerste voor het naoorlogse vuurpeloton (maart 1946). Interessant is de klassieke rechtsregel dat nieuwe wetsregels niet kunnen worden toegepast op ‘eerdere’ vergrijpen, zo betoogt de auteur. De bijzondere rechtspleging deed dat wel wat zich laat verklaren uit de geest van de tijd. Ingewikkeld en onbevredigend allemaal en grote rechtsongelijkheid was het resultaat.

Koningin Wilhelmina, bepaald geen muziekliefhebber, zette de toon: ‘Mengelberg zal nooit meer dirigeren, zo meldde zij. Op haar eigen koninklijke houtje ontnam zij hem in 1947 de Eremedaille voor kunst en wetenschap in goud van de huisorde van Oranje.

De zaak Mengelberg diende in 1947, waarbij 25 getuigen werden opgeroepen die verspreid over vijf zittingsdagen werden gehoord. De auteur betoogt dat er – geheel ongebruikelijk – geen openbare aanklager was en dat zelfs een dagvaarding ontbrak, het ‘proces’ werd dus niet als een strafzaak behandeld.

kinderlijk naïef

Tijdens de zittingsdagen werd door meerdere getuigen verklaard dat Mengelberg zich net zo goed pro joods als anti NSB uitliet, als het maar in zijn kraam te pas kwam. Menige aan hem toegeschreven positieve uitspraak kwam er slechts op neer dat hij vond dat zijn orkest of zijn muziek onrecht werd aangedaan en vervolgens op maatregelen aandrong. In dat licht passen ook zijn politiek gekleurde uitspraken, vindt menige getuige. Het beeld rijst op van een zonnekoning, omringd door toegewijden die hem slechts naar de mond praatten, tot het moment zich aandiende dat hij zich over uiteenlopende zaken dolzinnige uitspraken veroorloofde die bovendien van dag tot dag van windrichting konden veranderen.

Interessant is wat Heemskerk meldt over Mengelbergs financiën. De dirigent had in de jaren ‘30 op de beurs zware verliezen geleden, maar reeds voor de Tweede wereldoorlog vond het bestuur van het orkest Mengelberg al te begroetelijk. Hij eiste een voor die tijd een top honorarium van fl. 1000 per optreden. Maar het kan verkeren want na de oorlog zit hij echt krap en kan hij niet over zijn pensioengelden beschikken. Van de Nederlandse Bank mag niets daarvan het land uit. Uiteindelijk kreeg hij maandelijks 200 gulden overgemaakt van zijn eigen nederlandse pensioenrekening.

Willem Mengelberg kwam in 1871 ter wereld in Utrecht, waar zijn ouders een groot atelier voor kerkelijke kunst dreven. Daar werden aan de lopende band heiligenbeelden en houtsnijwerk vervaardigd. De bouwwoede van katholieke kerken was ongekend na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de vraag naar kerkinterieurs was overstelpend. Hij ontmoette in Utrecht de componist Johannes Brahms die op bezoek was in Nederland. Mengelberg volgde met groot succes het Keuls conservatorium, waar hij nog 1 jaar als leraar nadiende. Vervolgens werd hij benoemd als dirigent in Luzern, een post die hij drie jaar bekleedde. Toen kwam Amsterdam in zicht waar hij zich op 24 oktober 1895 presenteerde tijdens het afscheidsconcert van dirigent Willem Kes. Hij stond bijna 50 jaar voor het Concertgebouworkest. Niet onvermeld mag blijven dat voor de tweede wereldoorlog ons land in veel opzichten sterk geörienteerd was op Duitsland; het was de eerste vreemde taal die op scholen werd onderwezen, veel vakboeken en literatuur waren in het Duits en menige student of stagiair zocht er een plek om studie of ervaring af te ronden. Lange tijd correspondeerde en sprak Willem ook in het Duits met zijn ouders.

Al in 1941 werd vastgesteld dat Mengelberg ongetwijfeld Duitsgezind was. Hij had geen politieke overtuiging maar stelde zich bij voorkeur op achter hen die de macht hadden maar wel in het belang van het orkest. Ook tijdens de bezetting had hij een Duitse secretaresse, die pro-Duits was. Een vat vol tegenstrijdigheden want in Duitsland stond volgens zeggen Mengelberg bekend als jodenfreundlich.

Alle waardering du voor dit hoogst informatieve en prettig leesbare boek. Aan Mr Wakkie Eysden danken we al een informatief boek over de affaire schoonvader Wieck versus de componist Schumann, nu dit boek over Mengelberg en het wachten is op een jurist die de auteursrechtgevechten en –geknoei rond Igor Stravinskys partituren onder de loep legt

Mr. Frederik Heemskerk, dossier Willem Mengelberg, de geschiedenis van een zuiveringszaak, Uitgeverij Boom, 223 pagina's met fotokatern en personenregister, € 19,90.

TJAKO FENNEMA

foto's uit boek Bysterus Heemskerk, pag 64 en pag 95

cursiefje met foto philips lp

Menige vooroorlogse AVRO radio-opname op glasplaat (de bandrecorder kwam pas na de Tweede wereldoorlog in zwang) werd door Philips op lp en cd uitgebracht. Karakteristiek bij elke opname zijn twee korte tikken die de opmaat voorafgaan. Het was Mengelbergs sein om de musici op scherp te zetten: hij tikte met zijn stokje tegen de lessenaar. Het bezorgde hem de bijnaam Tiktator want orkestleden vonden hem een dictator!
